

Nierówności społeczne i wykluczenie cyfrowe w społeczeństwie informacyjnym

Marcin Olejniczak

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Koninie

<https://orcid.org/0000-0003-4081-356X>

marcin.olejniczak@konin.edu.pl

Social inequalities and digital exclusion in the information society

The article presents selected topics on social inequalities in the information society. The concept of digital stratification was introduced along with the causes of digital inequalities. The second part of the article presents the problem of social exclusion in the digital age, to which seniors are particularly exposed.

Key words: social inequalities; information society; digital inequalities; digital exclusion

Wprowadzenie

Współczesne społeczeństwa w krajach rozwiniętych coraz bardziej nabierają charakteru przemysłowego. Równolegle w celu ich charakterystyk używane są odniesienia do dominujących w nim sił – wiedzy, informacji, mediów, sieci. O ile w społeczeństwie agrarnym, zdaniem D. Bella, kluczowe problemy gospodarowania wiązały się z transportem materiałów, w społeczeństwie przemysłowym z transportem energii, tak w erze postindustrialnej dotyczą one transportu informacji (za: Michalczyk, 2008, s. 38). Informacje (choć nie zawsze wiedza) sprzężone są z technologiami dystrybuującymi, w związku z czym kluczowe sfery aktywności człowieka ulegają mediatyzacji. Obiegi informacyjne, kreowanie

informacji, jej gromadzenie warunkują funkcjonowanie społeczeństwa na wszystkich poziomach integracji społecznej (por. Golka, 2007, s. 169). W społeczeństwie poprzemysłowym dokonują się dynamiczne zmiany obejmujące:

- 1) ekonomię i strukturę klasową – co związane jest z rosnącym znaczeniem sektora usługowego, handlu, transportu i finansów;
- 2) technikę – zwłaszcza innowacje w sferze przetwarzania informacji z wykorzystaniem urządzeń i stosownego oprogramowania;
- 3) kulturę – w ramach której wiedza staje się dominującą wartością (por. Sztompka, 2020, s. 289).

Współcześnie zachodzące procesy społeczno-kulturowe, warunkowane rozwojem technologii teleinformatycznych, niosą ze sobą skutki trudne do jednoznacznej oceny. Entuzjaści społeczeństwa informacyjnego i medialnego spotykają się ze sceptykami i krytykami odwołującymi się do tradycyjnej wizji wspólny jako zagrożonej wartości.

Na tym tle warto zadawać pytania związane z aktualnymi kwestiami – problemami społecznymi. „Problemy społeczne mogą być zdefiniowane jako ogólne wzory zachowania ludzkiego lub warunków społecznych, które są postrzegane jako zagrożenia dla społeczeństwa przez znaczącą liczbę ludności, przez silne grupy, bądź też charyzmatyczne jednostki, oraz które mogą być rozwiązane czy też którym można jakoś zaradzić” (Maris, za: Frysztacki, 2009, s. 20). Czy zatem we współczesnym społeczeństwie jest jakaś swoista właściwość, coś odmiennego jakościowo bądź ilościowo, co spełnia powyższe kryteria definicyjne problemów społecznych? Czy procesy adaptacyjne jednostek i zbiorowości pozwalają na sprawne, skuteczne i funkcjonalne działania – na tle społecznych, ekonomicznych i kulturowych wyzwań ery cyfrowej? Jeśli nie, to czy wytworzyły się jakieś instytucjonalne środki zaradcze, dzięki którym „luka informacyjna” (por. Goban-Klas, 2005, s. 244) będzie mogła być niwelowana?

W prezentowanym artykule zasygnalizowany zostanie problem nierówności społecznych w społeczeństwie informacyjnych, których skutki mogą prowadzić do wykluczenia społecznego przyjmującego postać cyfrowej ekskluzji.

1. Nierówności społeczne w społeczeństwie informacyjnym

Nierówności społeczne dotyczą nierównego dostępu lub szansy dostępu do dóbr, które są cenione społecznie wskutek przynależności do określonych grup społecznych bądź też zajmowania charakterystycznych pozycji społecznych (por. Sztompka, 2020, s. 200). Nierówności społeczne stanowią zewnętrzną, historyczną jakość – postrzeganą przez „obserwatorów” (np. badaczy), jak również mogą być kategorią „odczuwaną”, „przeżywaną” przez aktorów życia społecznego.

Czy zmiany społeczne zachodzące w społeczeństwie informacyjnym mają głównie pozytywny wymiar (co wybrzmiewało w koncepcjach rozwoju społecznego z końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku) (por. Barney, 2008, s. 17)? To pytanie można odnieść do kwestii rozwarstwienia społecznego oraz praktyk ekskluzji i inkluzji społecznej. Czy zatem możliwości i szanse wynikające ze zmiany formacji społecznej, w zasadzie rewolucyjne, zachodzące w obrębie jednego bądź dwóch pokoleń, wiążą się z możliwościami i szansami zniwelowania dysproporcji społecznych, ograniczając jednocześnie liczebność populacji wykluczonych lub też minimalizując skutki ekskluzji społecznej? Można mieć co do tego uzasadnione wątpliwości. Uważa się, że podział cyfrowy, a zatem i nierówności społeczne – cyfrowe, mają charakter globalny i lokalny. Analizy tego podziału mogą dotyczyć wymiarów:

- 1) ekonomicznego – związanego z poziomem wykorzystania technik cyfrowych w odniesieniu do rozwoju gospodarczego danego kraju;
- 2) społecznego – obejmującego zależności dostępu i użytkowania technik cyfrowych w kontekście uwarunkowań demograficznych i społecznych, np.: wieku i przynależności do danego pokolenia, pochodzenia i przynależności do grupy etnicznej, miejsca zamieszkania;
- 3) kulturowego – dotyczącego uwarunkowań kompetencyjnych, edukacyjnych, obejmującego wzory kulturowe związane ze stosunkiem do technologii i innowacji;
- 4) historycznego – związanego z przyspieszeniem technologicznym i opóźnieniem adaptacyjnym związanych z technologiami, w tym kontekście nie bez znaczenia są również uwarunkowania polityczne związane choćby z reglamentowaniem dostępu do globalnej sieci, cenzurą itp. (por. Pelc, 2018, s. 222-232).

Zdaniem van Dijka istnieje zależność związana z faktem, „że wraz z upowszechnieniem się komputerów i sieci różnice w korzystaniu z nowych technologii będą się nasilać, a nie zmniejszać. Skoro tak, pogłębią się również różnice między mniej i bardziej zaawansowanymi użytkownikami. Konsekwencjami nierównego wykorzystania nowych technologii będzie mniejsze lub większe uczestnictwo we wszystkich istotnych obszarach współczesnego i przyszłego społeczeństwa [...]. Proces ten przebiega szybciej i bardziej nieuchronnie wraz z przenikaniem nowych mediów do społeczeństwa. Stare media i komunikacja bezpośrednia okażą się niewystarczające do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, przez co coraz większa liczba ludzi będzie całkowicie wykluczana z poszczególnych obszarów społeczeństwa” (2010, s. 257). Czy zaowocuje to nowymi/starymi podziałami społecznymi? Blisko dwadzieścia lat temu Ryszard Tadeusiewicz, przedstawiając zarys koncepcji stratyfikacji cyfrowej, wyróżnił:

- 1) proletariat – klasę społeczną, która pozbawiona jest dostępu do komputera i Internetu, co skutkuje wykluczeniem ze społeczeństwa informacyjnego;
- 2) kogitariat – grupę mającą dostęp do technologii informacyjnych, z których jej członkowie korzystając w bierny sposób, ograniczony zazwyczaj do rozrywki;
- 3) digitariat – elitę cyfrową, osoby mające dostęp technologiczny oraz odpowiednie możliwości funkcjonowania w cyberprzestrzeni (za: Goban-Klas, 2011, s. 201-202).

Podobne, trójwarstwowe ujęcie struktury społecznej, przywołuje M. Golka, wskazując na:

- 1) nowych „wykluczonych” ze społeczeństwa informacyjnego – potencjalnie nowych bezrobotnych w różnych kategoriach zawodowych (wskutek braków kompetencyjnych, związanych z nowymi technologiami, bądź też za sprawą przekształceń rynku pracy powodowanych procesami automatyzacji, informatyzacja, maleniem znaczenia „pracy żywej”, brakiem zapotrzebowania na przedstawicieli zawodów związanych z przemysłem itd.);
- 2) wykonawców – korzystających biernie i rutynowo z możliwości technologicznych ery cyfrowej;
- 3) „kastę kapłanów” (netokrację) – złożoną z elity ekspertów, analityków, zarządców sieci wykorzystujących możliwie efektywnie infrastrukturę teleinformatyczną (por. 2012, s. 219).

Rozpatrując przyczyny nierówności społecznych ery cyfrowej warto mieć na względzie wielowymiarowość tego zjawiska. W ogólnym ujęciu można wskazać na takie podstawowe wymiary nierówności społecznych, jak:

- środki techniczne – dostęp do nich, ich jakość, adekwatność i aktualność (co jest szczególnie ważne w kontekście szybkiego „starzenia się” technologii cyfrowej);
- swoboda dostępu do technologii – w wymiarze czasowych, jak i w odniesieniu do regulacji instytucjonalnych (np. reglamentujących dostęp do sieci internetowej bądź określonych treści);
- wsparcie społeczne – istnienie podmiotów chcących nieść pomoc, również związaną z funkcjonowaniem w środowisku nowych mediów;
- umiejętność korzystania z nowych technologii – obejmującą kwestie kompetencje cyfrowych (por. Mossberger, Tolbert, Stansbury, za: Kreft, 2011).

Innymi czynnikami warunkującymi zakres i skalę nierówności społecznych (a zarazem nierówności cyfrowych) mogą być:

- 4) poziom wiedzy ogólnej oraz niedostatek odpowiedniego wykształcenia – wskutek czego (potencjalnie) osoby, które nie posiadają podstawowych kompetencji kulturowych: mogą być poza obiegiem informacji, odbierać informacje bez trafnego ich dekodowania, stanowić łatwy obiekt do manipulacji i sterowania itp.;
- 5) podatność na doskonalenie kompetencji cyfrowych – pewnego rodzaju dyspozycja edukacyjna, otwartość na nowości technologiczne i chęć ich poznania, zgłębiania ich możliwości oraz użytkowania;
- 6) brak znajomości języka angielskiego – mimo że język angielski nie jest najczęściej używanym językiem w komunikacji między ludźmi na świecie, to jest zdecydowanie kluczowy, jeśli chodzi o relacje użytkownika z nowymi mediami;
- 7) samowykluczenie oraz inne mentalne przeszkody – związane przykładowo z wizją siebie, jako osoby niekompetentnej cyfrowo, w takich przypadkach jednostki mogą posługiwać się różnymi mechanizmami „obrony ego” oraz koncepcjami natury człowieka (por. Polańska, 2012, s. 238).

Podsumowując, w przypadku nierówności społecznych w społeczeństwie informacyjnym, mamy do czynienia z „efektem Mateusza” (por. van Dijk, 2010, s. 256). Jednostki ulokowane wyżej w hierarchii społecznej, o wyższej pozycji i statusie społecznym, określanym przez kryteria pochodzenia, dochodu, wykształcenia, z racji posiadanego kapitału społecznego (habitusu) są w uprzywilejowanej sytuacji związanej z adaptacją do wymogów ery cyfrowej w wielu odniesieniach: edukacyjnych, zawodowych, ekonomicznych, komunikacyjnych itd.

2. Wykluczenie społeczne w dobie cyfrowej

Współczesne wykluczenie społeczne przybiera formę wykluczenia cyfrowego, przez które rozumieć można „ograniczenie dostępu jednostek lub całych grup społecznych do środków informacji i komunikacji cyfrowej (internetu, sieci telefonii komórkowej). Wynikać to może z przyczyn indywidualnych: braku odpowiednich kompetencji czy motywacji (mówimy wówczas o analfabetyzmie cyfrowym) albo braku środków na zakup koniecznych urządzeń (można wtedy mówić o deprywacji cyfrowej). Może też być efektem niewystarczająco rozwiniętej albo zawodnej infrastruktury sieciowej” (Sztompka, 2020, s. 348-349). Powyższa definicja P. Sztompki wykracza zdecydowanie poza zestawienia dychotomiczne jednowymiarowych podziałów na „podłączonych” i wykluczonych cyfrowo „niepodłączonych” do globalnej sieci.

W szerszej perspektywie wykluczenie w społeczeństwie informacyjnym może dotyczyć:

- a) wykluczenia globalnego – obejmującego rozbieżności związane z dostępem do Internetu w różnych państwach i społeczeństwach;
- b) wykluczenia społecznego – związanego z dysproporcjami między „bogатыmi w informację i biednymi społeczeństwami”;
- c) wykluczenia demokratycznego – dotyczącego stopnia partycypacji społecznej, uczestnictwa w życiu publicznym, które z roku na rok nabiera coraz bardziej medialnego wymiaru (por. Norris, za: Kreft, 2011).

W przybliżeniu, nierówności społeczne, powstałe na gruncie społeczeństwa informacyjnego, mogą skutkować praktykami wykluczania, które obejmują szczególnie:

- 1) osoby o niskich dochodach – wspomniana cyfrowa deprivacja uniemożliwia im zakup sprzętu komputerowego wraz ze stosowną infrastrukturą, w hierarchii zaspokajanych potrzeb uczestnictwo w medialnie nasyconej kulturze często nie stanowi dla nich priorytetu;
- 2) osoby o niskim wykształceniu – fakt ten uniemożliwia im korzystanie z technologii cyfrowej na najprostszym poziomie, będąc skorelowanym z kompetencjami medialnymi, rozumianymi jako współczesne kompetencje kulturowe;
- 3) osoby o pewnym typie upośledzenia – w takim przypadku stan zdrowia i dysfunkcje przykładowo związane z percepcją, utrudniają lub uniemożliwiają korzystanie z nowych technologii, przykładowo z urządzeń ekranowych;
- 4) osoby mające problemy z adaptacją do nowości technologicznych – wiąże się to ustawiczną koniecznością samokształcenia, wymagającą wysiłku poznawczego i ciągłego „bycia na czasie”;
- 5) osoby, które nie rozumieją uwarunkowań funkcjonowania społeczeństwa informacyjnego – brak znajomości regulatorów sieci przepływów informacji, czy też szerzej, jej roli i znaczenia w życiu i funkcjonowaniu jednostek, zbiorowości instytucji może przyczyniać się do automarginalizacji (por. Golka, 2012, s. 220).

Do grup dotkniętych wykluczeniem cyfrowym z pewnością zaliczyć można również seniorów. Trudności dotyczące sprawnego funkcjonowania osób starszych w stecchniczowanej, nasyconej mediami rzeczywistości, mogą wynikać z faktu, iż ich aktywność edukacyjna i zawodowa przypadła na „erę analogową” (por. Lubański, 2004, s. 24). W przypadku przedstawicieli młodszego pokolenia (przynajmniej znacznej jego części) nowe technologie stanowią niejako naturalne środowisko, którego oczywistości oni nie kwestionują. Seniorzy nie mieli wielu okazji do kształtowania własnych kompetencji medialnych w warunkach edukacji formalnej bądź wskutek samokształcenia. A jak wcześniej wzmiankowano, te kompetencje traktowane są jako współczesne kluczowe kompetencje

kulturowe. Jednym ze skutków tej sytuacji „jest brak orientacji w możliwości wykorzystania nowych technologii, Internetu, a to powoduje brak wykształcenia się potrzeby korzystania z nich” (por. Cyrklaff, 2016, s. 207). Uświadomienie tej potrzeby, traktowane jako narzędzie profilaktyki społecznej, może odbywać się za sprawą realizacji idei edukacji przez całe życie (por. Janeczko, 2012, s. 273).

Na uwagę zasługują jeszcze jedna prawidłowość, mianowicie: „osoby z grup, które mają bardziej ograniczone szanse na korzystanie, częściej niż pozostali używają technologii w większym stopniu do rozrywki, a w mniejszym do pracy czy nauki” (Batorski, 2007, s. 491). Raz jeszcze widać, że to nie dostęp do nowych technologii jest jedynym problemem podmiotów działających na rzecz wykluczonych cyfrowo. Powyższą konstatację związaną z edukacją całożyciową, jako czynnikiem inkluzji społecznej seniorów, można odnieść do wszystkich osób objętych bądź zagrożonych cyfrowym wykluczeniem.

Podsumowanie

Nadzieje pokładane w społeczeństwie informacyjnym, jako tym, które będzie niwelowało nierówności społeczne i ograniczało rzesze osób wykluczonych z życia społecznego, w dużej mierze okazują się zawiedzione. Można zgodzić się z tezą Golki, że „społeczeństwo informacyjne stwarza pozory równości i elitarności, pozostaje bardzo nierówne, choć przejawy owej nierówności są nieco inne. Nie jest to jednak całkowicie nowa nierówność, jako że w pewien sposób nakłada się ona na dawne nierówności” (2008, s. 143).

Na podstawie powyższej uwagi można stwierdzić, że tradycyjne działania podmiotów polityki społecznej i pracy socjalnej, w obszarze praktyk włączania społecznego osób wykluczonych i marginalizowanych, powinny zostać uzupełnione przez cyfrową inkluzję, którą „można zdefiniować jako, z jednej strony, działania podejmowane w celu zapewnienia członkom grup narażonych na cyfrowe wykluczenie (np. bezrobotnym, młodzieży z terenów wiejskich) dostępu do Internetu, a z drugiej – jako wykorzystanie możliwości stwarzanych przez sieci komputerowe do usprawnienia ‘tradycyjnych’ działań z zakresu polityki społecznej” (Drabowicz, 2006, s. 295).

Ważnym ogniwem w tych działaniach stać się powinny również instytucje edukacyjne, także te związane z kształceniem ustawicznym, oferujące spersonalizowane usługi edukacyjne – także w obszarze kształtowania kompetencji cyfrowych, stanowiących „domenę alfabetyzacji medialnej” (por. Ogonowska, 2013, s. 36).

Bibliografia

- Barney, D. (2008). *Spółeczeństwo sieci*. Warszawa: Sic!
- Batorski, D. (2007). Podstawy społeczeństwa informacyjnego w Polsce. W: M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*. Warszawa: Scholar.
- Cyrklaff, M. J. (2016). Wykluczenie cyfrowe osób w wieku 50+. Sygnalizacja problemu. W: W. Gierańczyk (red.), *Starzenie się ludności jako wyzwanie XXI wieku. Ujęcie interdyscyplinarne*. Toruń: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Toruniu.
- Dijk, J. van. (2010). *Spółeczne aspekty nowych mediów*. Warszawa: PWN.
- Drabowicz, T. (2006). E-inkluźja w społeczeństwie informacyjnym. W: L. H. Haber, M. Niezgodna (red.), *Spółeczeństwo informacyjne. Aspekty funkcjonalne i dysfunkcjonalne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Frysztaeki, K. (2009). *Socjologia problemów społecznych*. Warszawa: Scholar.
- Goban-Klas, T. (2005). *Spółeczeństwo medialne*. Warszawa: WSiP.
- Goban-Klas, T. (2011). *Wartki nurt mediów. Ku nowym formom społecznego życia informacji*. Kraków: Universitas.
- Golka, M. (2007). *Socjologia kultury*. Warszawa: Scholar.
- Golka, M. (2008). *Barrierey w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*. Warszawa: PWN.
- Golka, M. (2012). *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Janeczko, B. (2012). Wirtualna nieobecność czy społeczeństwo e-seniorów – problem wykluczenia cyfrowego ludzi starszych. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, 9, 256-273.
- Kreft, J. (2011). Wymiary i model wykluczenia cyfrowego. W: C. Halen, B. Mikuła (red.), *Spółeczeństwo informacyjne. Gospodarka, technologia, procesy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Kujawski J. (2018). *Wykluczenie cyfrowe jako forma wykluczenia społecznego. Przypadek Polski. Media i Spółeczeństwo*, 9, 252-260.
- Lubański, M. (2004). Spółeczeństwo informacyjne a cywilizacja informatyczna. W: A. Szewczyk (red.), *Dylematy cywilizacji informatycznej*. Warszawa: PWE.
- Michalczyk S. (2008). *Spółeczeństwo medialne. Studia z teorii komunikowania masowego*. Katowice: Śląsk.
- Ogonowska, A. (2013). Kompetencje medialne i informacyjne jako nowy typ kompetencji cywilizacyjnych człowieka. W: A. Ogonowska, G. Ptaszek (red.), *Współczesna psychologia mediów. Nowe problemy i perspektywy badawcze*. Kraków: Impuls.

- Pelc, K. I. (2018). Wielowymiarowy model podziału cyfrowego W: L.W. Zacher (red.), *Potencjały i relacje sił w cyfrowym społeczeństwie wiedzy*. Warszawa: Poltext.
- Polańska, K. (2012). Nierówność cyfrowa jako pochodna dyfuzji Internetu. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica*, 29, 235-247.
- Sztompka, P. (2020). *Słownik socjologiczny. 1000 pojęć*. Kraków: Znak Horyzont.